

**PRZESZŁOŚĆ I TERAŹNIEJSZOŚĆ - WPŁYW
WIELONARODOWEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
NA WSPÓŁCZESNY KRAJOBRAZ MIAST POLSKI ŚRODKOWEJ**

Mariusz KULESZA – Andrzej RYKAŁA

Abstract: The paper concerns national and religious minorities (especially German and Jewish) that were living in borders of the present-day province of Lodz until the Second World War, their contribution to development of the local municipal centers and multinational heritage that was preserved in the contemporary cultural landscape of the city.

Key words: city, cultural landscape, national and religious minorities, historic building.

Pojęcie dziedzictwa kulturowego sformułowane zostało prawie 100 lat temu. Na przestrzeni czasu zostało ono rozszerzone, zyskując na znaczeniu w ostatnich kilkunastu latach. Znamy problematyki słusznie zauważają, że warte ochrony wydają się kolejne obiekty, że pojawił się problem wyboru, co jest dziedzictwem w rzeczywistości i jak dokonać trafnej identyfikacji, pozwalającej ukierunkować je w taki sposób, by stało się ono swoistą pamięcią o przedmiotach, rzeczach, walorach i miejscach odpowiadających jak najszerzszemu obrazowi społecznemu. Pamiętać musimy bowiem, iż dziedzictwo kulturowe to nie tylko obiekty zażytkowe, układy przestrzenne miast i wsi, stare fabryki, ale również kultura i historia regionu, stare parki, rezerваты, ogrody oraz spuścizna duchowa. Dziedzictwo kulturowe powinno zatem reprezentować historię wszystkich grup społecznych, nawet tych występujących w społeczeństwie marginalnie. Dopiero wtedy będzie ono stanowiło ważny element dla rozwoju świadomości i znajomości historii, a także podstawę dla formułowania pojęcia świadomości narodowej. Dlatego też żadne zjawisko nie może być wybrane i mieć znaczenia dla dziedzictwa kulturowego, o ile nie jest wpisane w szerszy kontekst opowiadania historycznego. Utożsamiane jest ono często z krajobrazem kulturowym. Termin „krajobraz” funkcjonuje w różnych dyscyplinach naukowych. Najczęściej posługują się nim geografowie i biolodzy, ale jest obecny także w architekturze i geochemii. Równocześnie słowa „krajobraz” używa się w języku potocznym na oznaczenie widoku (krajobraz zimowy, letni; brzydki i ładny) (por. A. Lorenc-Karczeńska, W. Witkowski 2002; M. Kulesza 2003).

Kiedy mowa o dziedzictwie kulturowym interesującego nas obszaru - województwa łódzkiego, trzeba pamiętać o specyfice kształtowania się procesów osadniczych na tym terenie. Były one bowiem odmienne od pozostałych regionów kraju, mimo, iż dzieje osadnictwa na tym obszarze, sięgające początków państwa polskiego, wykształciły tutaj jedno z najstarszych ośrodków organizacji terytorialnej ówczesnej Polski. Wpływ na to miały m.in. niezbyt korzystne warunki fizjograficzne, występujące działy wodne i duże doliny rzeczne na jego obrzeżach, znaczna odległość od historycznych ośrodków życia kulturalnego i gospodarczego oraz położenie na granicy kilku dzielnic historycznych. Historyczny zwrot, mający znamienne kon-

Dr. hab. Mariusz Kulesza

*Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytet Łódzki, Polska,
e-mail: mariusz.kulesza@wp.pl*

Dr. Andrzej Rykała

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych Uniwersytet Łódzki, Polska

sekwencje dla omawianych terenów, nastąpił po utracie przez Polskę niepodległości w wyniku rozbiorów w końcu XVIII w. przez Rosję, Prusy i Austrię. Na początku lat 20. XIX w. z inicjatywy władz autonomicznego w ramach zaboru rosyjskiego Królestwa Polskiego, w którego skład wchodził omawiany obszar, zaczął się tutaj rozwijać jeden z największych w Europie okręgów włókienniczych. Od samego początku jego powstawaniu towarzyszyły dynamiczne procesy społeczne i osadnicze, które doprowadziły do specyficznej inwersji osadniczej, teryny najslabiej zasiedlone i zagospodarowane stały się obszarem najsilniej zurbanizowanym i uprzemysłowionym oraz centrum życia społeczno-gospodarczego regionu, natomiast dawne historyczne ośrodki na jego obrzeżach podupadły i straciły swoje znaczenie. Spowodowało to poważne przeobrażenia w przyrodzie oraz znaczne zmiany w intensywności zagospodarowania przestrzennego. Przeobrażenia te zainicjowały, nadając im osobliwą treść, różnorodne czynniki, głównie: polityczne, etniczne, gospodarcze, społeczne i in. Dla omawianego problemu istotne były dwa pierwsze.

Polska jest prawdopodobnie jednym z nielicznych krajów na świecie, a na pewno w Europie, w którym rozwój krajobrazu kulturowego, a przede wszystkim form architektonicznych był w ciągu ostatnich dwóch stuleci uwarunkowany w dużej mierze czynnikami politycznymi. Bez wątpienia, wpływ ten jest prostą konsekwencją utraty, na ponad sto lat, państwowości przez Polskę. Należy przy tym powiedzieć, że w krajach o utrwalonej niezależności politycznej wpływ czynnika politycznego na kształtowanie krajobrazu kulturowego nie jest dominujący. Współdecydują o jego obliczu, wpływając na kształtowanie form architektonicznych budowli publicznych oraz budynków mieszkalnych, również inne aspekty, m. in. narodowe, wyznaniowe. Rozwój architektury odbywa się w nich na ogół zgodnie ze zmieniającymi się trendami i modami w architekturze światowej, wśród których, oczywiście, pewne cechy i upodobania narodowe, w poszczególnych stylach architektonicznych, również można dostrzec (por. M. Koter, M. Kulesza 2005, s. 145).

W przypadku omawianego obszaru, w przeciwieństwie do innych ziem polskich zajętych przez zaborców, rzecz się miała nieco inaczej. Czynniki polityczne w kształtowaniu krajobrazu kulturowego ówczesnych miast odgrywał mniejszą rolę, aniżeli czynniki: narodowy i wyznaniowy.

Obszarem naszych zainteresowań są właśnie miasta województwa łódzkiego, leżącego w centralnej części kraju, stąd często nazywany jest on Polską Środkową¹. Celem niniejszego opracowania jest natomiast przedstawienie roli i wpływu mniejszości narodowych i wyznaniowych (w szczególności niemieckiej i żydowskiej) na krajobraz kulturowy współczesnych miast.

W Polsce, która po długim, osiemsetletnim okresie niezależnego bytu politycznego znikła w 1795 r. z mapy świata, podzielona między trzy ościennie mocarstwa – Rosję, Prusy i Austrię, oddziaływały standardy, kierunki i mody obowiązujące w krajach zaborczych (w przypadku każdego z trzech państw zaborczych różniących się nieco od siebie), jak również te, które nawiązywały do kolejnych globalnych wzorców estetycznych. W rezultacie w zabudowie większości większych miast w Polsce można zaobserwować trojaki rodzaj formy architektonicznej: zabudowę o formie narodowej, powstałą w okresie przedrozbiorowym (do 1795 r.) i rozbiorowym, zabudowę o cechach narodowych państw zaborczych (w każdym z trzech zaborów odmienną) oraz zabudowę o cechach kosmopolitycznych, związanych ze światowymi wzorcami estetycznymi” (M. Koter, M. Kulesza 2005, s. 145).

1 Województwo łódzkie zamieszkuje blisko 2,7 mln ludzi, na powierzchni 18.219 km² – gęstość zaludnienia jest więc wysoka: 147 osób/km² (przeciętna dla Polski wynosi 124 osoby/km²). W jego granicach administracyjnych znajdują się 42 miasta i ponad 5 tysięcy wsi.

W pierwszych dziesięcioleciach rozbiorowych w krajobrazie kulturowym miast omawianego terenu dominował styl klasycystyczny, który kojarzył się Polakom z niepodległą Polską. Dominował on w autonomicznym (w ramach imperium rosyjskiego) Królestwie Polskim w latach 1815–1830. W tym okresie wszystkie budowle publiczne i większość budynków mieszkalnych wznoszone były w tym właśnie stylu; klasycystyczny układ miały również nowo tworzone wówczas osady przemysłowe. W późniejszym okresie, po utracie autonomii, styl klasycystyczny zaczął ustępować w miastach nowym formom zabudowy, kojarzonych z cechami architektury narodowej państw zaborczych. Zakres ich rozwoju był w przypadku każdego z zaborów odmienny pod względem swej intensywności. Najsilniejsze piętno wywarł na krajobrazie miejskim w zaborze pruskim i częściowo austriackim. W zaborze rosyjskim natomiast, na którego obszarze leżały interesujące nas miasta, wpływy architektury rosyjskiej ograniczały się w zasadzie tylko do budynków carskiej administracji, koszar wojskowych oraz budowli sakralnych (np. w Łęczycy, Sieradzu, Łodzi, Tomaszowie Mazowieckim i w szczególności w Piotrkowie). Rosja nie rozwinęła bowiem na ziemiach polskich wchodzącym w skład jej imperium osadnictwa rosyjskiego, nawet po utracie przez wspomniane Królestwo Polskie autonomii, jak to miało miejsce w zaborze pruskim. Do podbitego kraju przybywali tylko – i to na czas określony – rosyjscy urzędnicy, wojskowi, policjanci, nauczyciele i inni. Nie budowali tu oni własnych domów, lecz korzystali z wynajmowanych mieszkań. Rosyjska warstwa urzędniczo-policyjna przeniosła jednak na grunt polski zwyczaj budowania podmiejskich domów letniskowych, tzw. daczy, wznoszonych najchętniej w otaczających miasto lasach.

O wiele istotniejszą w kształtowaniu się krajobrazu kulturowego miast Polski Środkowej odegrał czynnik etniczny. Przykładem niech będzie Łódź – stolica województwa, która, dzięki urzędzeniu w niej w 1823 r. osady włókienniczej, wyrosła z małego rolniczego miasteczka, które w ciągu XIX w. rozrosło się do rangi głównego na ziemiach polskich centrum przemysłu włókienniczego i drugiego co do wielkości, po Warszawie, miasta w kraju. Urządzeniem miasta pod względem urbanistycznym oraz budową pierwszych manufaktur zajął się autonomiczny rząd Królestwa Polskiego, ale siłę roboczą sprowadzono z zagranicy. W efekcie Łódź stała się unikalnym konglomeratem wielonarodowym i najbardziej kosmopolitycznym miastem na ziemiach polskich w tym czasie. Podobnie rzecz się miała – tylko na mniejszą skalę – w Pabianicach, Zgierzu, Ozorkowie, Sieradzu, Tomaszowie Maz., Piotrkowie i innych miastach omawianego obszaru. Każda z zamieszkujących je grup etnicznych miała nieco odmienne upodobania i wzorce estetyczne, przejawiające się także w formach architektonicznych wznoszonych przez nich i dla nich budynków oraz budowli.

Żydzi byli najstarszą mniejszością etniczną obecnego województwa łódzkiego. Ślady ich pobytu stwierdzono już we wczesnym średniowieczu. Pierwsze wzmianki o gminach żydowskich pochodzą z XV w. Na przełomu XVII i XVIII w. rozwój gmin żydowskich był bardzo duży. Spowodowane to było napływem żydowskich emigrantów z Kresów Wschodnich i z zagranicy. Pod koniec XVIII w. w wielu miastach Żydzi stanowili większość mieszkańców. W XIX w. sytuacja prawna ludności żydowskiej uległa zmianie. Zniesiono zakaz osiedlania się Żydów (w tym także w miastach obdarzonych przywilejem *de non tolerandis Judaeis*). Sprzyjało to ich usamodzielnieniu gospodarczemu. W okresie dynamicznego uprzemysłowienia omawianych ziem już od lat 20. XIX w. zauważalny był znaczący początkowo, następnie zaś gwałtowny, przyrost ludności żydowskiej w powstających miastach i osadach przemysłowych, w szczególności zaś w Łodzi: w 1820 r. liczba ludności żydowskiej w tym mieście wynosiła 259 osób (33,8% ogółu ludności miasta), w 1864 r. – 6,5 tys. (19,4%), w 1895 r. – 43 tys. (25,9%), w 1921 r. – ponad 156 tys. (34,5%), by w 1938 r. osiągnąć 207 tys. (31,1%) (W. Puś

2001, s. 26, 27; 2005, s. 20). W innych miastach prezentowanego obszaru wielkość zasiedlenia Żydów w miastach środkowej Polski przedstawiał się podobnie (tab. 1)

Tabela 1 Ludność żydowska w województwie łódzkim w XIX i XX w. (wybrane miasta)

Lp	Miasto	Liczba ludności w 1808 r.		Liczba ludności w 1897 r.		Liczba ludności w 1921 r.	
		Wartości bezwzględne	%	Wartości bezwzględne	% lud	Wartości bezwzględne	%
1	Aleksandrów Łódz.	-	-	-	-	635	7,7
2	Bełchatów	17	11	-	-	3688	59
3	Biała Rawska	299	63,2	-	-	1429	61,5
4	Brzeziny	413	25,1	3917	51,2	4979	46,8
5	Działoszyń	842	62,9	-	-	1909	47,9
6	Inowódz	80	21,1	-	-	408	30,6
7	Konstantynów Łódz.	-	-	-	-	942	16,4
8	Kutno	1357	64,5	5169	49,9	6784	42,5
9	Łęczyca	999	48,6	3444	41,1	4051	39,5
10	Łowicz	60	2,5	3552	34,7	4517	28,6
11	Łódź	58	13,4	98386	31,8	156155	34,5
12	Opoczno	-	-	2425	39,9	3376	46,7
13	Ozorków	-	-	5837	50,6	4949	39,3
14	Pabianice	27	3,2	5017	18,7	7230	24,4
15	Piotrków Tryb.	1817	45,8	9370	32,5	11630	28,4
16	Radomsko	-	-	5054	43	7774	41,5
17	Rawa M.	659	31,5	2774	48,9	3018	40,3
18	Sieradz	177	10,1	2357	34,5	2835	30,5
19	Skierniewice	73	7	2898	35,8	4333	28,4
20	Tomaszów Maz.	-	-	9320	46,5	10070	35,6
21	Wieluń	70	6	2732	38	4818	43,6
22	Zduńska Wola	-	-	7252	46	7885	41,6
23	Zgierz	27	5,3	3543	18,6	3828	18,2

Źródło: B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930 r.

Pierwsi osadnicy niemieccy przybyli na teren województwa łódzkiego pod koniec XVIII w. Miało to związek z II rozbiorem kraju w 1793 r., w wyniku którego omawiany teren znalazł się – na krótko – pod panowaniem pruskim. Efektem kolonizacji pruskiej było powstanie szeregu osad wiejskich. Znamienna jednak głównie dla miast była fala osadnicza przybyła tutaj w okresie tzw. kolonizacji rękodzielniczej, organizowanej po 1815 r. przez władze autonomicznego Królestwa Polskiego, w związku z organizacją włókienniczego okręgu przemysłowego, który miał objąć część istniejących już i nowe ośrodki miejskie. Ich liczba sukcesywnie rosła – w przypadku Łodzi: z 12 osób (15,6%) w 1820 r., 13,9 tys. (41,5%) w 1864 r., 52,2 tys. (31,4%) w 1895 r., do 53,7 tys. (8,0%) w 1938 r. (W. Puś 2005, s. 20).

Stanowili oni najsilniejszą ekonomicznie część tutejszej ludności miejskiej – w szczególności w Łodzi – i to za ich sprawą – dzięki powiązaniom z krajami macierzystymi – zaczęły przenikać na ziemie polskie zachodnie wzorce architektoniczne. Typowo niemiecki wyraz znalazły one w budownictwie przemysłowym, niemieckie fabryki z drugiej połowy XIX w. wyglądały niczym masywne mauretańskie fortece z czerwonej cegły. W budownictwie mieszkalnym burżuazja niemiecka najchętniej sięgała do wiedeńskich i berlińskich wzorców architektonicznych – najpierw historyzmu, potem eklektyzmu. W przypadku wzorców wiedeńskich oznaczało to najczęściej kształtowanie fasad budynków w stylu neobarokowym, a w

przypadku wzorców pruskich w stylu neoromańskim, bądź neogotyckim, lub w ich eklektycznym wymieszaniu. Podobne, etnicznie uwarunkowane, różnice zaznaczyły się w formach budynków wznoszonych w stylu *art nouveau*. Inwestorzy niemieccy wznosząc takie budynki najchętniej odwoływali się do wzorców wiedeńskiego *Jugend—still*, łącznie z charakterystycznymi dla niego elementami szachulcowymi. Należy również zauważyć, iż znaczny odsetek ludności niemieckiej zamieszkiwał także ówczesną wieś, co było rzadkością w przypadku ludności żydowskiej, mającej charakter, prawie że wyłącznie, ludności miejskiej. Stąd do dzisiaj w wielu wsiach omawianego obszaru widoczne są wyróżniające się od pozostałych obiekty i budowle (mieszkalne i gospodarcze) wzniesione w przeszłości przez osadników niemieckich.

Żydzi przeciwnie, choć byli pierwsi na tych terenach, nie stworzyli jakiś specyficznych form narodowych we wznoszonych przez siebie w miastach śródkowopolskich budynkach, prócz może obiektów kultu (synagog, bóżnic i cmentarzy). Należy sądzić, że mówiący językiem jidysz i pozostający pod wpływem kultury niemieckiej bogaci fabrykanci i kamienicznicy żydowscy także i pod tym względem korzystali ze wzorców niemieckich. Specyficzny wkład żydowski zaznaczył się dopiero później, na początku XX w. i w okresie międzywojennym, kiedy to upowszechniła się w Polsce koncepcja miast-lasów, wzorowana na koncepcji miast-ogrodów Howarda. Najliczniejszymi mieszkańcami sezonowymi owych miast-lasów byli Żydzi, którzy wznosili w nich charakterystyczne drewniane domy letniskowe – piętrowe lub parterowe – z mansardami, licznymi werandami i rzeźbionymi elementami zdobniczymi. Miastogrody lokalizowały się głównie wokół Łodzi (m.in. Kolumna Las, Tuszyń) oraz Brzezina.

Teren województwa łódzkiego odznacza się bogatą tradycją i obszarami o wysokich wartościach historyczno-kulturowych. Każda epoka pozostawiła swoje ślady, odcisnęła swoje piętno w krajobrazie. W wielu miastach Polski Środkowej zachowały się w mniejszym lub większym stopniu ślady owej wielonarodowej i wielokulturowej przeszłości, mimo różnego do niej stosunku po II wojnie światowej. W szczególności widoczna ta przeszłość jest w Łodzi, gdzie do dzisiaj zauważalny jest największy zachowany zespół eklektycznej zabudowy wielkomiejskiej w Polsce. Początkowo miasto rozwijało się wzdłuż jednej ulicy – Piotrkowskiej, gdzie powstały najbardziej reprezentacyjne kamienice, pałace i gmachy użyteczności publicznej. Większość obszaru miasta stanowiły enklawy należące do poszczególnych fabrykantów. Najważniejszymi elementami takich zespołów były same fabryki i powiązane z nimi rezydencje właścicieli. Nierzadko w ich pobliżu pojawiały się kolonie domów dla robotników. Pochodzące z drugiej połowy XIX i początków XX w. pałace łódzkich fabrykantów, a także liczne kamienice przy ul. Piotrkowskiej i jej przecznicach, stały się największym w Polsce kompleksem architektury historyzującej, eklektycznej i secesyjnej. Większość z tych obiektów to właśnie pozostałości po żyjących tutaj mniejszościach narodowych i wyznaniowych. W okresie swego przemysłowego rozwoju Łódź tworzona była przez osadników przybywających z różnych stron Europy, którzy pozostawili po sobie fabryki, pałace, osiedla mieszkaniowe, gmachy użyteczności publicznej, jak: szkoły, szpitale, banki, teatry i inne, będące swoistymi symbolami tamtego wielokulturowego, wielonarodowego i wielowyznaniowego miasta. Niestety część z tych obiektów, nie konserwowana i często opuszczona, jest obecnie w najwyższym stopniu zagrożona zniszczeniem.

Niestety, we współczesnym krajobrazie miast województwa łódzkiego niewiele zachowało się obiektów związanych z daną nacją z okresu przedrozbiorowego. Te zachowane, pojedyncze budynki i budowle, często są tak zmienione przez dziesięciolecia w swym wyglądzie, że niekiedy trudno dostrzec nawet pierwotne ich fragmenty.

Gros zabytkowych fabryk pochodzi z 2 połowy XIX w. Tworzą one wyjątkowej wartości kompleksy w Łodzi i pojedyncze zespoły w Ozorkowie, Tomaszowie Maz., Zgierzu i Pabianiu.

cach. Istotnym rysem charakterystycznym jest to, że w ich bezpośrednim sąsiedztwie często znajdują się rezydencje właścicieli. Te tzw. „zespoły fabryczno-rezydencjonalne” w pojedynczych wypadkach są jeszcze wzbogacone o osiedla robotnicze (Scheiblera, Poznańskiego w Łodzi). Wartościowym reliktem planistycznym z elementami zabudowy, dokumentującym epokę pierwszego uprzemysłowienia regionu, są niewątpliwie zespoły miejskie – mimo ich przestrzennej degradacji (Zgierz, Konstantynów Łódzki, Pabianice, Ozorków).

W XVIII i XIX w. powstało również wiele synagog, których charakterystyczne sylwetki stanowiły uzupełnienie krajobrazu kulturowego tutejszych miasteczek. Niestety do dzisiaj zachowały się jedynie nieliczne przykłady, a i te są w bardzo złym stanie. Ruiny takie znajdują m. in. się w Burzeninie i Widawie. Zrekonstruowana synagoga znajduje się w Inowłodzu.

Z XVIII w. pochodzą wsie osadników „olęderskich”, osuszających tereny podmokłe, leśne i wilgotne uroczyska w okolicach Łęczycy, Sieradza i Łodzi. Są to charakterystyczne rzędówki bagienne i luźne kolonie z rozproszonymi, pojedynczymi zagrodami. Z przełomu XVIII i XIX w. pochodzą nieliczne układy przestrzenne wsi powstałych w ramach tzw. kolonizacji fryderycjańskiej, np. dobrze znany, choć bardzo dziś zniszczony nową, niezwykle chaotyczną zabudową, gwiaździsty plan Nowosolnej lub regularny prostokąt Ksawerowa – wsi na granicy Łodzi i Pabianic. Ta silnie zaznaczona obecność osadników niemieckich na omawianym terenie widoczna jest również w specyficznej ceglanej zabudowie.

Niestety, z ogromnej liczby różnorodnych obiektów powstałych z inicjatywy mniejszości żydowskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym pozostało niewiele. Najlepiej rzecz się ma z obiektami fabrycznymi i mieszkalnymi (kamienice, pałace), fatalnie zaś z obiektami kultu. Po zakończeniu II wojny światowej wiele z nich zresztą zmieniło swoje przeznaczenie, część przebudowano i adoptowano do nowych celów, inne popadły w ruinę, bądź całkowicie zniknęły z miejskiego i wiejskiego krajobrazu. Z ogromnej liczby różnorodnych obiektów służących niegdyś zaspokajaniu religijnych potrzeb społeczności żydowskiej regionu łódzkiego, do dziś przetrwały już tylko nieliczne. W tej grupie znajduje się:

- 31 obiektów kultu, w tym (przyjmując za podstawę klasyfikacji pierwotnie pełnione funkcje) (tab. 2):
 - 20 synagog
 - 4 budynki *bet midrasz*
 - 7 mykw;
- 75 cmentarzy, a wśród nich (przyjmując za podstawę klasyfikacji ich obecny stan zachowania):
 - 26 cmentarzy z nagrobkami
 - 33 cmentarze bez nagrobków, których teren nie został zajęty
 - 16 miejsc po cmentarzach, których teren został zagospodarowany (A. Rykała 2003).

Bardzo plastyczną charakterystykę stosunków narodowościowych i wyznaniowych panujących – w tym przypadku w Łodzi, ale można ją rozszerzyć i na inne ośrodki województwa łódzkiego – w okresie międzywojennym przedstawił M. Budziarek, pisząc, iż Łódź XIX i trzech pierwszych dekad XX stulecia była pod wieloma względami miastem wyjątkowym. „Przed wszystkim na niewielkim obszarze żyło obok siebie kilka narodów, kilka kultur oraz kilka religii i wyznań. Z konieczności obok siebie funkcjonowali katolicy i protestanci, prawosławni i wyznawcy religii możeszowej, a także mariawici i mahometanie. Na ulicach mijali się luteranie i baptyści, żydzi ortodoksyjni i postępowi. Mariawici pracowali w fabryce luterania, a ten ostatni fundował ołtarze w kościele katolickim. Łacinnik projektował cerkiew prawosławną, a Żyd finansował wzniesienie świątyni katolickiej dla pracowników zatrudnionych w jego fabryce. Z kolei luteranie leczeni byli w szpitalu prowadzonym przez baptystów,

Tabela 2 Zachowane obiekty kultu ludności żydowskiej i ich współczesne wykorzystanie

Lp	Miejscowość	Obiekt	Użytkownicy obiektu po II wojnie światowej	Obecne użytkowanie
1	Biała Rawska	synagoga	garaże	straż pożarna
2	Biała Rawska	mykwa	łaźnia miejska, kotłownia, magazyn	sklep, pijalnia piwa
3	Bolimów	synagoga	łaźnia miejska, ośrodek zdrowia	policja
4	Burzenin	synagoga	Państwowy Ośrodek Maszyn POM, Sztuka Sieradzka, magazyn	zakład dziewiarsko - konfekcyjny
5	Burzenin	mykwa	pomieszczenie gospodarcze	pomieszczenie gospodarcze
6	Głowno	bet - midrasz	przychodnia, GSP, Urząd Pracy	biura, sklep
7	Głowno	mykwa	łaźnia miejska	siłownia
8	Gorzkowice	synagoga	magazyn zbożowy	magazyn zbożowy
9	Grabów	synagoga	magazyn	magazyn
10	Inowłódz	synagoga	sklep, magazyn, biblioteka	nic
11	Krośniewice	synagoga	klub, kino	kino
12	Lututów	synagoga	kino, punkt skupu	zakład dziewiarski
13	Łask	synagoga	straż pożarna	straż pożarna
14	Łódź (ul. Rewolucji)	synagoga	magazyn, synagoga	synagoga
15	Łódź (ul. Piotrkowska)	synagoga	magazyn, drukarnia	-
16	Łódź	mykwa	placówka oświatowa	placówka oświatowa
17	Osjaków	synagoga	magazyn	magazyn
18	Piotrków Tryb.	synagoga	biblioteka	biblioteka
19	Rozprza	synagoga	biura	sklep, biblioteka
20	Sieradz	synagoga	magazyn	spółdzielnia, zakład
21	Skierniewice	synagoga	stolarnia, spółdzielnia, fryzjer, sklep	sklep
22	Suchowola	bet - midrasz	sala gimnastyczna	sala gimnastyczna
23	Opoczno	synagoga	skład zboża, kino	-
24	Ujazd	synagoga	straż pożarna	straż pożarna
25	Warta	bet - midrasz	mieszkania	mieszkanie
26	Warta	mykwa	łaźnia miejska, spółdzielnia	mieszkanie
27	Widawa	synagoga	zakład krawiecki	-
28	Wieruszów	mykwa	stolarnia, biura	mieszkanie
29	Wolbórz	bet - midrasz	łaźnia miejska, magazyn	mieszkanie
30	Żychlin	synagoga	magazyn	-
31	Żychlin	mykwa	łaźnia miejska, miejskie archiwum	-

Źródło: Opracowanie własne.

a kalwiński i mariawici rozdawali darmowe posiłki głodnym katolikom” (2003, s. 79), i dalej: „Społeczeństwo tego właśnie tygla narodowościowego i religijnego budowało Łódź fabryczną, później wielką metropolię przemysłową, w końcu jeden z najważniejszych ośrodków przemysłowych II Rzeczypospolitej. Kres wyjątkowości miasta wielowyznaniowego nastąpił w trakcie trwania II wojny światowej. Wówczas to nacja żydowska została w całości wymordowana przez okupanta hitlerowskiego. Z kolei sytuacja powojenna zmusiła wielu luteran narodowości niemieckiej do opuszczenia Łodzi, w efekcie czego dominacja ludności katolickiej stała się niekwestionowana” (M. Budziarek, 1997, s. 34). To właśnie bowiem żywioł niemiecki, tak protestancki, jak i katolicki, był najbardziej ekspansywny w tworzących się miastach przemysłowych. Niemcy stanowili społeczność najbardziej zorganizowaną, posiadającą własne sprawnie działające instytucje i organizacje (rzemieślnicze, towarzyskie, sportowe) oraz prężne ciała

społeczne. Wielu z nich uległo zresztą polonizacji i było lojalnych wobec nowej, polskiej ojczyzny, za co przyszło im niekiedy, jak w przypadku łódzkiej rodziny Geyerów, ponieść w czasie okupacji bolesne ofiary. I choć II wojna światowa zniszczyła ten wspólny dorobek, to wielokulturowe i wielowyznaniowe tradycje Łodzi, z jej nieprzemijającymi pomnikami kultury materialnej i duchowej, a co za tym idzie niepowtarzalny charakter miasta, zbudowanego na styku czterech kultur, w znacznym stopniu pozostał. Słowa te można odnieść i do innych miast Polski środkowej. Warto pamiętać, że tworzyli je ludzie, których dzieliło wiele, ale mimo tych różnic potrafili się porozumieć i razem pracować, pozostawiając w efekcie specyficzny, jakże różniący od innych miast, krajobraz kulturowy tutejszych ośrodków miejskich.

Warto zwrócić jednak uwagę, iż stopień przekształceń architektury i przestrzeni na terenie województwa niemal bez wyjątku nosi znamiona degradacji tradycyjnego środowiska kulturowego. Zjawisko to, oprócz znanych z całego kraju form w postaci rozpowszechnienia się bezwartościowych wzorców architektonicznych, obejmuje także chaos przestrzenny, do którego przyczynia się również niekontrolowana ekspansja budownictwa lotniskowego. Dlatego określone prawne formy ochrony, mające za zadanie przeciwdziałać tym procesom, muszą być bezwzględnie przestrzegane, o czym świadczą smutne dane, których część przytoczyliśmy, gdyż w przeciwnym przypadku o wielu istniejących obiektach, w niedługim czasie możemy dowiadywać się tylko z ilustracji.

Literatura

- BUDZIAREK M., *Miasto wielowyznaniowe*, [w:] Informator miejski, Łódź 1997.
- BUDZIAREK M., *...stanowili jedno*, Łódź. Miasto czterech kultur, UMŁ, Łódź 2003.
- KOTER M., KULESZA M., *Ślady wielonarodowej i wielowyznaniowej Łodzi we współczesnym krajobrazie kulturowym miasta*, [w:] M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś, Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta, [red. M. Kulesza], Łódź 2005.
- LORENC-KARCZEWSKA A., WITKOWSKI W., 2002. *Dziedzictwo kulturowe. Parki krajobrazowe nie tylko zielone, czyli rzecz o dziedzictwie kulturowym*, [w:] J.K. Kurowski (red.) Parki Krajobrazowe Polski Środkowej. Przewodnik sesji terenowych, Łódź.
- PUŚ W., *Żydzi w Łodzi w latach zaboru 1793-1914*, Łódź 2001.
- PUŚ W., *Zmiany liczebności i struktury narodowościowej ludności Łodzi do roku 1939*, [w:] M. Koter M., Kulesza, PUŚ W., PYTLAS S., Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta, [red. M. Kulesza], Łódź 2005.
- KULESZA M., 2003. *Krajobraz kulturowy województwa łódzkiego – mity i rzeczywistość*, [red:] E. Orłowska, J. Klementowski, „Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne”, O/Wrocławski PTG, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, ss. 75-83.
- RYKAŁA A., *Dziedzictwo materialne Żydów w krajobrazie kulturowym województwa łódzkiego*, [red:] E. Orłowska, J. Klementowski, „Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne”, O/Wrocławski PTG, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, ss. 85-101.

**THE PAST AND PRESENT OF THE IMPACT OF MULTI-NATIONAL
CULTURAL HERITAGE ON CURRENT CITY LANDSCAPE
OF THE CENTRAL POLAND**

Summary

The role and the significance of the national and religious minorities in development of the cities in a territory of the current province of Lodz can be particularly considered only from the beginnings of the 19th century, when these territories have entered the path of the dynamic industrial development. That is when the numerous foreign settlers appeared, creating the framework for the local industry, trade, banking etc. As a result of that the course of the public and private buildings were erected, constituting the material expression of this expansion. On one hand those buildings have inscribed in the existing landscape of the local cities, on the other have created completely new cultural landscape in some parts of the cities. Unfortunately, out of enormous number of the varied buildings erected thanks to initiative of the Jewish minority, not many have remained in the contemporary cultural landscape. In a best condition are factory and residential buildings (tenement houses, palaces), in the worst sacred buildings. After the Second World War however, many of them have changed their use. Some of them were reconstructed and adapted for new purposes, others have fallen into ruin or completely disappeared from municipal and rural landscape. Out of enormous number of varied Jewish sacred buildings in the region of Lodz, only a few survived till nowadays. In much better condition is German heritage that survived the destruction of the Second World War and often preserved its undamaged character.

Recenzovali: Doc. RNDr. René Matlovič, PhD.
Doc. RNDR. Robert Ištók, PhD.